

De Gaay Fortman: Peetvader van evangelisch-radicalisme

Prof. mr. W.F. de Gaay Fortman, Gaius, werd in 1934 lid van de ARP. Ondanks zijn kritiek bleef hij tot aan zijn dood, eind maart 1997, een overtuigd antirevolutionair. Op zijn eigen unieke wijze – christelijk, sociaal en open – speelde De Gaay Fortman in de naoorlogse ARP een belangrijker rol dan uit zijn officiële functies valt af te lezen. Hij was de peetvader van het evangelisch-radicalisme.

In 1934 trad Willem Friedrich de Gaay Fortman toe tot de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). 'Gaius', zoals hij vaak genoemd werd, was toen 23 jaar oud. De Gaay Fortman heeft de ARP zijn kritiek niet onthouden, maar is tot aan de opheffing de partij trouw gebleven, om de rol van loyaal criticus ook nadien als antirevolutionair binnen het CDA te continueren. Wie de contouren wil schetsen van de positie die De Gaay Fortman zo lange tijd binnen de ARP heeft ingenomen, kan eigenlijk betrekkelijk aanvangen met het overzicht

Dr. J.-J. van den Berg

van de vele functies die De Gaay Fortman binnen die partij heeft bekleed. De Gaay Fortman had zitting in de Eerste Kamer, was minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl en trad diverse malen op als formateur. Daarnaast maakte hij jarenlang deel uit van het Moderamen, het dage-

lijks bestuur van de AR-Partij, al moest hij de vergaderingen van dit bestuur vanwege zijn drukke werkzaamheden als onder meer rector magnificus van de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam regelmatig verzuimen. De toch unieke

rol die De Gaay Fortman in de naoorlogse AR-Partij heeft gespeeld was belangrijker dan uit officiële functies viel af te lezen en stelde meer voor dan De Gaay Fortman het zelf – bescheiden als hij was – heeft doen voorkomen. Ook uit de biografie die de journalisten W. Breedveld en J. Jansen enkele maanden voor zijn overlij-

den publiceerden, komt De Gaay Fortmans leven als antirevolutionair politicus onvoldoende naar voren.¹ Het is begrijpelijk dat beide auteurs veel aandacht besteden aan het inderdaad geruchtmakende toetreden van 'Gaius' tot het kabinet-Den Uyl, dat 'meest linkse kabinet ooit'. Toen De Gaay Fortman

formateur J. Burger zijn 'ja-woord' gaf was hij 62 jaar. Deze politieke daad kan daarom, hoe spectaculair op zichzelf ook, niet worden losgemaakt van de politieke loopbaan die 'Gaius' tot op dat moment had doorlopen. Dit toetreden moet ook nadrukkelijk worden bezien tegen de achtergrond van de visie op christelijke politiek zoals De Gaay Fortman die voor zichzelf had ontwikkeld.

Vanwege zijn christelijk-sociale inspiratie, zijn open instelling en zijn breed erkende gezag heeft De Gaay Fortman kunnen fungeren als schakel tussen enkele van de diverse stromingen en schakeringen die zich openbaarden in de zich na de oorlog vernieuwende Anti-Revolutionaire Partij. Overigens was De Gaay Fortman te veel individualist en oorspronkelijk denker om zich bij een bepaalde groep te willen aansluiten. Temidden van de regelmatig opsteekende politieke stormen in die partij trok De Gaay Fortman een eigen spoor. Het dagblad Trouw betitelde De Gaay Fortman als een 'echte antirevolutionair' maar tegelijk ook als 'een bezwaarde in de politiek'. Beide typeringingen zijn treffend. Inderdaad be-
woog De Gaay Fortman zich steeds op enige afstand van de hoofdstroom in de ARP, en soms duidelijk er tegenin, maar hij bleef bewust antirevolutionair. En in het optreden van De Gaay Fortman als partijpoliticus weerspiegelen zich alle belangrijke vraagstukken en dilemma's waarmee de AR-Partij in de naoorlogse decennia heeft geworsteld.

De hem zo kenmerkende combinatie van overtuigd antirevolutionair gevoc-

len en diepe ontevredenheid over de actuele politieke koers van zijn partij toonde De Gaay Fortman reeds vlak na de Tweede Wereldoorlog. Gedurende deze eerste naoorlogse jaren lag het eigenlijk wel voor de hand dat De Gaay Fortman zou meegaan met 'de Doorbraak'. Van huis uit begiftigd met een sterke christelijk-sociale inslag en een kerkelijke ruimdenkendheid paste De Gaay Fortman maar moeilijk in het toen nog nauwsluitende keurslijf van de gereformeerde gezindte. De Gaay Fortman kerkte bij ds. J.J. Buskes, had via hem belangstelling opgevat voor de denkbeelden van de binnen gereformeerde kring omstreden Zwitserse theoloog Karl Barth, was in de oorlog redacteur geworden van *Vrij Nederland* om daar ook nadien voor te blijven schrijven, en werkte als ambtenaar onder A.A. van Rhijn en W. Drees: een overstap naar de nieuw opgerichte PvdA zou al met al zo vreemd niet zijn geweest. De Gaay Fortman bleef echter binnen de AR-Partij, zij het zonder veel vreugde.

De antirevolutionairen hadden zich in de jaren dertig onder aanvoering van H. Colijn trots genesteld in het centrum van de Nederlandse politiek. De positie die de ARP gedurende de eerste zeven naoorlogse jaren bekleedde, stond hiermee wel in het meest schrille contrast. KVP en PvdA maakten de dienst uit, vernieuwing

was het parool en de antirevolutionairen verkeerden in een diep politiek isolement, juist omdat zij zichzelf gebleven waren.² Met partijleider Jan Schouten werd de traditie van cenhoofdige leiderschap in de stijl van Kuiper en Colijn voortgezet, en ook de aloude

**Een overstap naar
de nieuw opgerichte
PvdA zou al met al
zo vreemd niet zijn
geweest.**

neokuyperiaanse beginselen bleven als politiek instrumentarium gehandhaafd. Tegenover de twee belangrijkste politieke vraagstukken – de wederopbouw en de Indonesische onafhankelijkheid – stond men met deze beginselen machteloos. Het voor de wederopbouw noodzakelijke sterke overheidsingrijpen liet zich niet rijmen met de soevereiniteit in eigen kring, terwijl de in het Bijbelwoord van Romeinen XIII gegronde gezagsopvatting geen ruimte liet voor ook maar de geringste toegankelijkheid richting Sockarno. Logisch gevolg hiervan was een vruchteloze en verzuurde oppositie, die tot maar liefst 1952 zou duren. De uiteindelijke uittocht uit dit isolement was niet alleen het gevolg van het van tafel verdwijnen van het Indonesische probleem door de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Voor de principiële aspecten van deze kwestie was toen overigens in het geheel nog geen oplossing gevonden: met het 'in de ijskast zetten' van het probleem Nieuw-Guinea werd de principiële discussie over 'het gezag' slechts naar de toekomst verschoven, om in 1961 weer als een boemerang op de AR-Partij neer te dalen, met alle partijpolitieke berocering van dien.

Modern antirevolutionair en christelijk-sociaal voorman

De participatie van de antirevolutionairen in het derde kabinet-Drees moet worden gezien tegen de achtergrond van de opkomst, vanaf ongeveer einde jaren veertig, van een moderne stroming binnen de ARP. Deze stroming had zijn bedding voor een belangrijk gedeelte in de academische wereld van de Vrije Universiteit en in het vakverbond CNV. Men zag daar de noodzaak in van een actiever overheidsingrijpen en was bereid om samen te werken met

de PvdA, waarbij de weerzin ontbrak die meer traditionele antirevolutionairen wel jegens het socialisme koesterden. Als personificatie van deze moderne stroming kon gelden de Keynesiaans geïnspireerde econoom J. Zijlstra, die op zeer jeugdige leeftijd hoogleraar werd aan de Economische faculteit van de VU, om enkele jaren later als minister van Economische Zaken toe te treden tot het derde kabinet-Drees. Een andere belangrijke exponent van de meer moderne stroming in de AR-Partij was toch ook De Gaay Fortman, eveneens hoogleraar aan de VU (sinds 1947) en directeur van de CNV-kaderschool (sinds 1948), zodat hij beide vernieuwingsimpulsen als het ware in zijn persoon verenigde. Duidelijker nog dan het CNV had De Gaay Fortman zich laten gelden als voorstander van een regelende rol van de overheid en van arbeidersmedezeggenschap.³ De Gaay Fortman bouwde hier voort op vroegere ideeën van zijn promotor P.S. Gerbrandy, en ook in politiek opzicht zou hij gelegenheid krijgen om zijn leermeester na te volgen. Najaar 1939, met de Tweede Wereldoorlog op uitbreken, had Gerbrandy zitting genomen in een kabinet onder leiding van CHU-voorman jhr. D.J. de Geer. Dit was tegen het zere been van de antirevolutionaire partijleiding, niet alleen omdat aan dit kabinet (voor de eerste maal) ook socialisten deelnamen, maar meer nog vanwege het feit dat het vijfde (en naar zou blijken laatste) kabinet van AR-leider Colijn vlak voordien op vernederende wijze reeds bij het aantreden door de Kamer tot heengaan was gedwongen. Twaalf jaar later, in 1951, werd een vergelijkbaar aanbod gedaan aan De Gaay Fortman, die als progressieve antirevolutionair bij uitstek ge-

schikt was om de rol van bruggenbouwer naar de brede basis te vervullen. Verzet van J. Schouten, Colijns opvolger als AR-leider, blokkeerde de antirevolutionaire regeringsdeelname, hoewel De Gaay Fortman hier op zichzelf wel voor had gevoeld. Toen de moderne stroming binnen de ARP de partij een jaar later wel in het kabinet wist te loodsen, werd De Gaay Fortman opnieuw voor een ministerschap gepolst, om het uiteindelijk weer niet te worden. Dat zou zich nadien blijven herhalen: bij bijna elke formatie ging De Gaay Fortmans naam over tafel, maar telkenmale kwam er een kink in de kabel. Tot in 1973. De zeer langdurige en gecompliceerde formatie van 1956 liet De Gaay Fortman zien als formateur en er was zelfs heel even sprake van een premierschap. Hoewel progressieve antirevolutionairen als De Gaay Fortman in het algemeen een voorkeur hadden voor regeringssamenwerking met de PvdA, probeerde De Gaay Fortman als formateur zelf op een bepaald moment om een kabinet zonder de socialisten van de grond te tillen. En ook met de definitieve beëindiging van de brede basis (december 1958) waren antirevolutionairen als De Gaay Fortman en diens vriend en CNV-voorzitter M. Ruppert niet ongelukkig. Dat is minder vreemd dan het lijkt. Het onverwachte en relatief zware verlies van twee zetels dat de ARP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 te verwerken had gekregen, was door behoudende antirevolutionairen die altijd al tegen de samenwerking met de socialisten te hoop hadden gelopen, beschouwd als bewijs van hun gelijk. Sindsdien waren echter ook moderne, progressieve partijleden gaan twifelen aan voortzetting van een samenwerking die de reeds bestaande electorale afbrokkeling blij-

De Gaay Fortman (foto Hans Hordijk)

baar slechts versnelde. Overigens raakten vanaf 1956 eigenlijk alle regeringspartijen steeds meer uitgekeken op de samenwerking in de brede basis.

Ruppert en De Gaay Fortman redeneerden dat door het voeren van een progressieve christelijk-sociale politiek de PvdA de loef moest worden afgestoken. Alleen zo zou de christelijke arbeider voor de ARP behouden kunnen blijven. Vandaar het grote ongenoegen dat er binnen de christelijke vakbeweging ontstond over de samenstelling van het in het voorjaar 1959 totstandgekomen kabinet-De Quay, waarin de christelijke drie met de VVD samenwerkten. In plaats van het zo noodzakelijk geachte sterk christelijk-sociaal geprofileerde kabinet was naar de mening van het CNV nu een rechts 'werkgeverskabinet' totstandgekomen. Zes vooraanstaande figuren uit CNV-kring, onder wie Ruppert en De Gaay Fortman, wendden zich in een boze

brief tot het AR-partijbestuur, waarvan Ruppert en De Gaay Fortman overigens zelf deel uitmaakten. Waar drie andere ondertekenaars nog zitting hadden in de AR-Tweede Kamerfractie, bevatte de brief tevens impliciete kritiek op het optreden van fractieleider J.A.H.J.S. Bruins Slot.⁴ Het meest bekritiseerd werden toch de beide AR-ministers J. van Aartsen en Zijlstra, die met zoveel woorden een onvoldoende christelijk-sociaal gevoelen werd verweten.⁵

De brief bleek de aanloop tot een reeks steeds scherpere confrontaties tussen de AR-Kamerfractie en het kabinet. Het vakbondsongenoege kreeg de gelegenheid zich voort te planten in de fractie, waar fractieleider Bruins Slot sinds het terugtreden van Schouten (1956), minister Zijlstra het politieke primaat in de partij betwistte. Een lang smeulend conflict kon nu licht ontvlammen en leiden tot één van de meest curieuze incidenten in de honderdjarige geschiedenis van de AR-Partij. Op 22 december 1960 maakte de antirevolutionaire Kamerfractie van de bouw van 5.000 extra woningen een *casus belli*, door dit verzoek als motie in te dienen tegen de eigen woningbouwminister Van Aartsen, de motie ondanks diens 'onaanvaardbaar' te handhaven, en het op stemming te laten aankomen, waarna het kabinet-De Quay ten val kwam. In zijn door Willem Breedveld en John Jansen van Galen verzorgde biografie schrijft De Gaay Fortman deze 'Bouwcrisis' toe aan 'dronkemanskoppigheid'.⁶ Het was niet toevallig dat juist De Gaay Fortman werd aangezocht voor het 'lijmen' waartoe cabaretier Wim Kan in zijn oudejaarsavondconference had opgeroepen. Als gezaghebbende figuur die zitting had in het antirevolutionaire partijbestuur, verwant was aan het

CNV en bovendien goede relaties bezat met de Kamerfractie, was De Gaay Fortman hiervoor bij uitstek geschikt. En inderdaad konden De Quay en de zijnen al na enkele dagen weer terugkeren. Het prestige van fractievoorzitter Bruins Slot had een flinke deuk opgelopen, van waaruit kan worden verklaard dat juist hij het zwaarst werd aangevalen vanwege zijn 'ommezwaai' inzake Nieuw-Guinea (september 1961), ook al was deze standpuntswijziging totstandgekomen in nauw overleg met partijvoorzitter W.P. Berghuis.⁷

Peetvader van het evangelisch-radicalisme

De door traditionele antirevolutionairen zo gelaakte ommezwaai inzake de kwestie-Nieuw Guinea (inhoudende dat nu werd gepleit voor een open gesprek met Indonesië, waar voorheen onverkort was vastgehouden aan de Nederlandse soevereiniteit over dit gebied) is door Bruins Slot later aangemerkt als begin van zijn politieke ontwikkeling in evangelisch-radicalisme. Ook Berghuis zou nadien een dergelijk evangelisch-radicalisme gaan bepleiten. De in de beginselen gegronde, conservatieve en antisocialistische lijn werd omgebogen naar een maatschappijkritische, mondiaal georiënteerde en sociaal-linkse politieke visie. Na zijn heengaan uit het parlement (1963) zou Bruins Slot dit evangelisch-radicalisme uitdragen in zijn krant 'Trouw' en in een boekje als 'Kleine partij in grote wereld'. Berghuis gebruikte vooral zijn redevoeringen tijdens partijbijeenkomsten om duidelijk te maken dat moest worden teruggekeerd naar de 'progressieve Kuyper van het Christelijk Sociaal Congres van 1891', dat de ARP van origine eigenlijk 'sociaal links' was en daarom verwantschap bezat met de PvdA.

De Gaay Fortman was nauw betrokken geweest bij de ommezwaai van de partij- en fractievoorzitter in de kwestie Nieuw-Guinea. Hij stond sympathiek tegenover het standpunt van de groep gereformeerde zendingstheologen die in de jaren vijftig had gepleit voor verbetering van de betrekkingen met Indonesië en voor een open gesprek over de toekomst van Nieuw-Guinea. In oktober 1960 was De Gaay Fortman medeondertekenaar van een 'oproep tot verootmoediging' van globaal dezelfde strekking. Van Kaam en Coerts vermoeden dat Bruins Slot na een gesprek met enkele ondertekenaars van deze oproep tot zijn opzienbarende ommezwaai is gekomen.⁸ In de periode daarna steunde De Gaay Fortman Bruins Slot en Berghuis in hun strijd tegen de pressiegroep van de 'verontrusten', waarin een strijdbaar gedeelte van de traditionele antirevolutionairen eerst slechts de Nieuw-Guinea-politiek op de korrel nam, maar allengs de gehele koers van de partij ter discussie stelde. Met weinig succes overigens, want terwijl de verontrusten een terugkeer naar de vaste beginselpolitiek van weleer bepleitten, schoot in plaats daarvan juist het progressieve evangelisch-radicalisme van Berghuis en Bruins Slot allengs wortel. Het vond weerklank bij de antirevolutionaire jongerenorganisatie Arjos en bij studenten en jonge afgestudeerden van de VU, terwijl medewerkers van het wetenschappelijk bureau van de partij, de Abraham Kuiperstichting, en ook figuren uit het CNV gelijkgestemde geluiden lieten horen.

Het kwam tot herformulering van antirevolutionaire kernbegrippen als soevereiniteit in eigen kring, gezag en later zelfs ook revolutie, terwijl nieuwe maatschappelijke verschijnselen als

welvaartsstaat en welzijnsstaat naar het antirevolutionaire denken werden toegeëfend. De scherpe afwijzing van het communisme werd vervangen door een oproep tot dialoog, de atoombewapening ging men beschouwen als een zelfstandig probleem dat niet meer simpel met een verwijzing naar 'de zwaarmacht' was af te doen, terwijl het vraagstuk van de ontwikkelingshulp de status kreeg van meetlat om het radicaal gehalte van antirevolutionairen af te lezen.

Omdat niet alle moderne antirevolutionairen meegingen met het evangelisch-radicalisme en ook traditionelen zich roerden, werd de ARP medio jaren zestig tot een uiterst pluriform geheel, waar geen voorman meer de macht en het gezag wist te verwerven om, zoals voorheen Schouten, de gehele partij op één lijn te brengen. D.Th. Kuiper heeft het enigszins schematische, maar verhelderende onderscheid gemaakt tussen een traditionele, een evangelisch-radicalen en een zogenaamde modern-pragmatische stroming binnen de ARP.⁹ Laatstgenoemde denkrichting bestond in deze optiek uit die moderne antirevolutionairen, die de naoorlogse sociaal-economische opbouw van de verzorgingsstaat weliswaar aanvaardden, maar niet geheel wensten mee te gaan met de maatschappijkritische en wereldhervormende ideeën van het evangelisch-radicalisme. In vergelijking met evangelisch-radicalen partijleden wenste men vanuit een minder nadrukkelijk ideologische een meer zakelijke benadering politiek te bedrijven. Praktisch-politiek kwam de evangelisch-radicalen stroming veelal linkser uit dan deze 'gematigde stroming'.¹⁰ Een voorman als Zijlstra, die begin jaren vijftig nog voor 'rood' was versleten, kon in 1967 door

radicale antirevolutionaire jongeren be- kritiseerd worden omdat hij de PvdA buiten zijn interimkabinet liet. De Gaay Fortman schaarde zich in de jaren vijftig veelal bij het aan de vakbewe- ging verwante, christelijk-sociale smal- deel binnen de ARP, maar zijn denk- beelden hadden zich toch nooit beperkt tot de eng begrensde belangen- behartiging van de christelijke arbeider alleen. Zijn contacten met de zending en zijn interesse in de koloniale proble- matiek zullen ertoe hebben bijgedragen dat De Gaay Fortman reeds einde jaren vijftig het maatschappijkritische en mondiaal georiënteerde evangelisch-ra- dicalie geluid liet horen waartoe Berghuis en Bruins Slot zich na enkele jaren zouden bekeren. De Gaay Fortman heeft zich einde jaren vijftig meermalen kritisch uitgelaten over de naar zijn mening weinig aansprekende wijze waarop de ARP toen gestalte trachtte te geven aan christelijke poli- tiek.¹¹ Hij laakte het triumfalisme, de stelligheid en het gelijkhebberige in an- tirevolutionaire kring, zette zich af te- gen het in zijn ogen cenzijdige antisoc- ialisme, en riep op tot wat hij noemde 'een evangelisch getuigenis'. De Gaay Fortman meende dat de partij zich diende te bezinnen op nieuwe ontwik- kelingen in de theologie en op nieuwe politieke problemen als de atoombewa- pening en ontwikkelingssamenwerking. De christelijke politiek die De Gaay Fortman voor ogen stond was naar de vorm open en compromisbereid en naar de inhoud geprononceerd sociaal. Concrete omstandigheden dienden hun plaats te hebben. Voor het gevaar van 'verwatering' had De Gaay Fortman weinig angst. Een zekere verwatering van oorspronkelijke standpunten was naar zijn mening zelfs kenmerkend voor het gereformeerde geloof, dat naar

de wereld toegekeerd behoorde te zijn.¹² De Gaay Fortman kan worden gerekend tot de vroegste antirevolutio- naire pleitbezorgers van de ontwikke- lingshulp. Midden jaren vijftig speelde deze kwestie nog in het geheel niet binnen de ARP. In 1959 publiceerde een studiec commissie onder voorzitter- schap van De Gaay Fortman een rap- port over ontwikkelingshulp, en vanaf ongeveer 1960 won dit vraagstuk zoals gezegd gestaag aan belang, hetgeen onder meer bleek uit het steeds promi- nentere plaats in het AR-verkiezings- programma,¹³ en uit initiatieven van de Tweede Kamerfractie. Ook de benade- ring veranderde. Waar aanvankelijk an- ticomunisme en zending de motieven waren van waaruit ontwikkelingshulp bedreven werd, ging het later om het lot van de arme naaste als zodanig en om het bedrijven van christelijk-sociale politiek op wereldschaal. Hoewel de vernieuwing in evangelisch-radicalie zin van- uit diverse bronnen binnen de ARP ontsproot en niet aan één persoon mag worden op- gehangen, is De Gaay Fortman degene die waar- schijnlijk met het meeste recht de titel van peetvader van het evangelisch-radica- lisme had kunnen claimen. Op 10 en 11 november 1967 trad De Gaay Fortman in ie- der geval wel als zodanig op, door het voorzitterschap waar te nemen van een congres dat (veelal jonge) radicalen uit ARP, KVP en CHU te Scheveningen hadden be- legd. Zoals bekend viel de christen-ra- dicalie beweging daarna tamelijk snel uiteen, en werd door radicalen uit de KVP besloten tot oprichting van de PPR (1968), een partij die zich bewust

**De christelijke
politiek die De
Gaay Fortman voor
ogen stond was naar
de vorm open en
compromisbereid en
naar de inhoud
geprononceerd
sociaal.**

niet als confessioneel wenste te beschouwen. Twee jaar later zou ook een gedeelte van de christen-radicalen in de ARP tot de PPR toetreden, onder wie De Gaay Fortmans zoon Bas, die dus de 'doorbraak' maakte waartoe zijn vader vlak na de oorlog niet had willen besluiten. De Gaay Fortman senior bleef ook nu de christelijke politiek trouw, om zijn rol van hoeder van het sociale profiel te continueren binnen het CDA.

Voorjaar 1973 zou De Gaay Fortman dan toch het ambt van minister ten deel vallen, dat hij voordien zo vaak was misgelopen. En de wijze waarop dat geschiedde deed inderdaad aan Gerbrandy denken. Waar Gerbrandy de toorn van voormalig premier en AR-leider Colijn opwekte, daar ging De Gaay Fortman lijnrecht in tegen demissionair minister-president Biesheuvel, die vanuit het door Schouten achtergelaten machtsvacuüm als onbetwiste antirevolutionaire partijleider naar voren was gekomen. De Gaay Fortmans christelijk-sociale oriëntatie maakte dat hij de vorming van het kabinet-Den Uyl gezien de langdurige impasse van de formatie als noodzakelijk en wenselijk alternatief beschouwde, terwijl zijn onafhankelijke politieke opstelling hem enigszins resistent maakte tegen de stortvloed van antirevolutionaire kritiek die op hem (en op J. Boersma) neerdaalde. Het was immers niet voor het eerst dat De Gaay Fortman het nodig achtte, zich te keren tegen de gangbare opinie in zijn partij. Er kan discussie bestaan over de vraag of deze stap van 'Gaius' staatsrechtelijk geoorloofd was, nu een meerderheid binnen de AR-Partij en politiek leider Biesheuvel hier zo duidelijk op tegen waren. Had immers De Gaay Fortman zelf in 1951 niet vanwege een vergelijkbare reden

(de opinie in AR-kring en verzet van Schouten) van een ministerschap afgezien? Daar staat weer tegenover dat een kabinet slechts kan regeren met de steun van geestverwante Kamerfracties, zodat dus ook het kabinet-Den Uyl niet slechts vanwege het 'verraad van De Gaay Fortman' (Biesheuvel) aan de rit heeft kunnen beginnen. Het optreden van Den Uyl *cs.* is voor wat betreft de binding met de AR-Partij in laatste instantie gelegitimeerd door het 'gedogen' van de AR-Kamerfractie onder leiding van Aantjes, zij het dat dit geclausuleerde vertrouwensvotum slechts na hevige interne discussie en met de kleinst mogelijke meerderheid tot stand kwam. De totstandkoming van het kabinet-Den Uyl kan al met al beschouwd worden als een politieke overwinning van de evangelisch-radicalen vleugel en de CNV-stroming binnen de AR-Partij, hoewel het tij voor deze stroming al aan het verlopen was. Meer in het bijzonder zal het De Gaay Fortman deugd gedaan hebben dat de totstandkoming van dit kabinet mede te danken was aan vruchtbare samenwerking met zijn vriend Ruppert. Tijdens het ministerschap van De Gaay Fortman kreeg de samenvloeiing van ARP, KVP en CHU in één CDA definitief zijn beslag. In het gecompliceerde eenheidsproces heeft De Gaay Fortman – zeker in deze jaren – geen prominente rol gespeeld. Zijn niet-dogmatische en open benadering van christelijke politiek maakte dat De Gaay Fortman niet die principiële bezwaren koesterde tegen de grondslag van het CDA, die bij sommige andere evangelisch-radicalen en traditionele antirevolutionairen wel waren terug te vinden. Politiek-inhoudelijke bezwaren bleven er nog genoeg. Zo bedankte De Gaay Fortman einde 1977 voor een her-

nieuw ministerschap in het eerste kabinet-Van Agt, omdat hij te weinig vertrouwen had in het sociale beleid van deze coalitie met de VVD. Dit belette hem niet, tot voorbij de pensioengerechtigde leeftijd voor het CDA actief te blijven, in de uiteenlopende hoedanigheden van senator, redactielid van Christen Democratische Verkenningen en lid van de Europese Commissie voor het Sociaal Handvest te Straatsburg. In 1981 keerde 'Gaius' zelfs kortstondig terug in het centrum van de Nederlandse politiek, door als informateur een kabinet van PvdA, CDA en D66 te helpen bouwen. Zijn inspanningen werden beloond, maar het kabinet viel reeds na enkele maanden weer uiteen. Het optreden in deze formatie, na het afgewezen ministerschap van vier jaar eerder, is begrijpelijk vanuit De Gaay Fortmans progressieve en christelijk-sociale politieke ligging, zoals ook het toetreden tot het kabinet-Den Uyl, inderdaad omstreden en opzienbarend, toch eigenlijk logisch voortvloeit uit de eigenzinnige en christelijk-sociale oriëntatie van De Gaay Fortman.

Drs. Jan-Laap van den Berg is historicus en politicoloog. Hij werkt aan een proefschrift over de AR-Partij in de jaren 1956-1970.

Noten

1. Willem Breedveld en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*, Utrecht 1996.
2. Vgl. over de ARP in deze eerste naoorlogse periode allereerst D. Bosscher, *Om de erfens van Gaius. De ARP op de grens van twee werelden (1919-1952)*, Groningen 1980.
3. Vgl. W.F. de Gaay Fortmans boekje *De arbeider in de nieuwe samenleving*, Amsterdam 1947, waarin De Gaay Fortman een pleidooi voerde voor een regelende rol van de overheid en voor arbeidersmedezeggenschap. De voorstellen terzake, gedaan in het tijdens de bezettingsjaren samengestelde CNV-rapport 'Richtlijnen', gingen De Gaay Fortman nog niet ver genoeg. Zie over dit 'Richtlijnen'-rapport en de discussie hierover in AR-kring: H.F.S. Woldring, 'Dooyeweerd contra Cerbrandy en Ruppert. Dooyeweerd over medezeggenschap en bedrijfsorganisatie, en reacties van zijn critici', in: H.C. Geeritsma (red.), *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Brede en actualiteit van zijn filosofie*, Kampen 1995, 88-113.

4. Deze brief van 1 juni 1959 aan het Centraal Comité van de ARP was ondertekend door De Gaay Fortman en Ruppert, en door B. Roolvink, C.P. Hazenbosch, C. van Nierop en J. van Eibergen. De drie laatstgenoemde CNV-ers hadden tevens zitting in de antirevolutionaire Tweede Kamerfractie. De brief bevindt zich in het ARP-archief, gedeponceerd bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit.
5. In de in 1992 verschenen memoires van Zijlstra zijn nog sporen van ontstemming over deze 'akelige brief' terug te vinden. Vgl. J. Zijlstra, *Per slot van rekening*, Amsterdam 1992, 109-110.
6. Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 163.
7. Zie over deze 'ommezwaai' onder meer: H.L. Coerts, *De AR-Partij en Nieuw-Guinea. Historische analyse van een partijcrisis*, Francker 1983 en I.A. Kaan, 'De ommezwaai van Bruins Slot' in *CD-Verkenningen* 3 (1984), 133-144.
8. Vgl. Coerts, *De AR-Partij en Nieuw-Guinea*, 52-53 en B. van Kaam, 'Verhaal vooraf' in: J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, Baarn 1972, 39.
9. Vgl. D.Th. Kuiper, *Een kleine eeuw kleine layden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP*, Den Haag 1975, 76-79.
10. Zwart maakt globaal gezien dezelfde driedeling, waar hij schrijft over de verontruste, de gematigde en de sociale denkriching in de ARP. Vgl. R.S. Zwart, *Gods wil in Nederland. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, Kampen 1996, 143-161.
11. Vgl. bijvoorbeeld de brief die De Gaay Fortman op 1 september 1959 stuurde aan het Moderamen (dagelijks bestuur) van de ARP, archief-ARP.
12. Vgl. het interview van Puchinger met De Gaay Fortman in: G. Puchinger, *Is de Gereformeerde wereld veranderd?*, Delft 1966, 29-53, aldaar 47.
13. In het antirevolutionaire 'Program van Actie' voor de Kamerverkiezingen van 1956 stond nog niets vermeld aangaande hulp aan arme landen. In het program van 1959 werd voor het eerst een (korte) paragraaf terzake opgenomen, en in het programma voor de Kamerverkiezingen van 1963 was de ontwikkelingshulp gepromoveerd tot prominent actiepunt.